

ELS CRITERIS TOPONÍMICS DEL TOPÒGRAF NOUCENTISTA PERE D'ALCÀNTARA PEÑA

Vicenç M. ROSSELLÓ i VERGER

Arran d'una Reial Ordre de 25 de juliol de 1846, va començar a l'Estat espanyol una operació fiscal de llarga durada que desembocaria en un document estadístic detallat, anomenat *Amillaramiento*, sempre completat per un atlas o registre de plànols parcel·laris a gran escala. Per motius encara no aclarits del tot, les comissions d'estadística, revifades per disposicions dels anys 1853-1855, només varen funcionar d'una manera eficaç a les *provincias de Barcelona* (des del 1855) i *Palma de Mallorca* (entre el 1858 i el 1866). Un dels executors o empresaris d'aquesta tasca estadística a Mallorca va ser en Pere d'Alcàntara Peña i Nicolau (1823-1906).

UN TOPÒGRAF POLIFACÈTIC I DISPERS

La fama i fins i tot popularitat del nostre personatge li ve de la condició d'escriptor dialectal, boirosament connectat amb la Renaixença. Fet i fet, va participar quatre vegades als Jocs Florals de Barcelona i hi fou premiat, però el seu tarannà independent el va portar més tost al teatre costumista, a les *Poesies en mallorquí popular*,¹ a la direcció de dues revistes satíriques, *L'Ignorancia* i *La Roqueta* i a la redacció del llibre *La Cuyna mallorquina*. Al darrer terç del segle XIX, on es concentra l'actuació pública –professional i cívica– d'en Peña, la gent l'identificava com a literat, sabut i enginyós. Jo no dubt, però, que la seva activitat preferida era la tècnica, la de *geòmetra*, com s'agradaven de dir els agrimensors d'aquell temps per diferenciar-se dels humils canadors.

El que ens interessa ara i aquí és precisament la tasca cartogràfica que va desplegar en una dotzena de municipis mallorquins entre el 1858 i el 1866 en forma de *Registro que comprende el Plano General de... y los planos de secciones...* Són una mena de grans atlas parcel·laris a escala 1:2.500 (o 1:5.000) que representen les seccions del terme designades per lletres per ordre alfabètic; complementen el mapa o plànol general del terme municipal a 1:10.000. El meu buidatge s'ha reduït als plànols seccionals de tres municipis: Capdepera, 56 km² (1863-64), Manacor, 342 km², que en aquell temps abastava l'actual de Sant Llorenç des Cardassar (1864) i Sant Joan, 40 km² (1864); tots plegats donen 348 topònims; no gaires, però més que suficients per calibrar el grau de fidelitat o coherència i els criteris de transcripció de l'empresari-literat.

Per tal de justificar la magror, avarícia o indigència dels documents, cal no oblidar dos extrems: *a)* es tracta d'un parcel·lari o cadastre, on allò més cabdal és la traça i precisió dels límits i la numeració correlativa dels terrenys; els noms de lloc poden interferir la trama i, per tant, s'estalvien; *b)* els volums paral·lels de l'*Amillaramiento* –redactats pel mateix equip– descriuen abastament les parcel·les i n'anoten el topònim i el propietari.²

¹ En aquest aplec figura una llarga composició, titulada "Novenari de batles. Llamientos d'un Empresari d'Estadística", en què enumera les vicissituds per a cobrar els seus emoluments. Li costà vint anys...

No hi ha cap dubte que el treball estadístic va començar de zero: de cartografia a escala topogràfica no existia res aprofitable; el mapa de Mallorca del canonge Despuig (1784), tot i ser molt detallat, amb prou feines s'aproxima a l'escala 1:100.000. Els *Estims* del segle XVI o la *Talla general* del segle XVII presenten un ric contingut toponímic i antroponímic, però no varen entrar en un procés absolutament renovador de la fiscalitat.

EL TRACTAMENT TOPONÍMIC

Aspectes morfològics

Tot i el respecte integral que en Peña mostrava pels topònims, la seva diglòssia mental, en part juridicoadministrativa,³ l'indueix a traduir alguns noms, genèrics o hagiònims: *Castillo* (de Capdepera), *cantera* (Son Cladera), *Cueva* (la cova d'Artà), *Consolación* i *San Onofre* (ermites de Sant Joan), *San Lorenzo* [Sant Llorenç des Cardassar], *Son Pacheco*, diversos *huertos* (però *Hort del portadó vey* i *Hort den Biscay*), *fuelle*, *pozo* (es Bessons, p.e.). El *Torrente de la cueba den Gayá* (full 19, Manacor) ens fa sospitar l'eventual col·laboració d'un delineant foraster. Els problemes de transcripció –o d'interpretació, adesiara–, els discutirem com a ortogràfics

Pel que fa a l'article, l'autor segueix la tradició documental inveterada de preferir la forma literària derivada d'ILLE, malgrat els usos dialectals: *La Bagura* [Begura], *La Roca del Castellet*, *la Torre de las puntas* [sa torre de ses Punes], *La Rayal* [sa Re(i)al], *Las Sitxas* [ses Sitges], *Las Toltas novas* [ses Toltes Noves], *La Creu del Coll*, *La Bastida*, *La Peña*, *La Punta*, *La Canova*, *La Tafona*, *La Torre*; sense apostrofar, *La Heretad*; *El Recó*, *El Fangá* [es Fangar], *El Hospitalet* [s'Espitalet], *El Cremat*, *Els Basons* [es Bessons], *Els nous cortons* [es Nou Quartons], *Els Calderers*; o fins i tot, mantenir arcaïsmes com *Los Llagats* [es Lligats, ara] o *Los Pagos*. Trobem, tanmateix, un de cada quatre casos amb l'article derivat d'IPSE, gairebé tots femenins: *Sa Granada* (cognom), *Sa Canova*, *Sevall* i *Savall* [sa Vall], *Sa Mesquida*, *Ses Algorfes* i *Es Boquet*, però *El Boch* (finca matriu).

L'article personal, llevat dels nombrosos casos d'aglutinació que veurem tot seguit, surt en masculí al *Camp den Enrich*, *Huerto den Bulla*, *Huerto den Biel*, *Clot den Boda* i en femení a *Na Bosque*, *Na Piris*, *Na Molla*, *Na Basa* [Bassa], *Na Batlesa*, *Na Mayans*, personificació de la parcel·la de terra posseïda.

La mallorquiníssima contracció *son*, *so na*, *sos* (ço d'en, ço de na, ço des), l'hem de trobar ben abundosa, sobretot en la primera forma; entre tot són 168 casos: *Son Amengual*, *Son Cladera*, *Son Frau*, *Son Parató* [Peretó], *Son Terrasa*, *Son Jaumell*, *Son Gil*, *Son Baró*, *Son Fortuny*, tots cognoms; *Son Palut* [Pelut], *Son Cortinello* [Cortinel·lo], *Son Morral*, *Son Bleuet* [Blavet], *Son Tirano*, *Son Favá* [Favar], *Son Cullera*, *Son Garrové*, *Son Davotta* [Deixopta]... deuen ser malnoms. El combinat femení figura, estrafer, a *Son Amora* [So na Mora] i *Son Amoyana* [So na Moiana] i de plural, podem esmentar *Sos Promets* [Prohomets], *Sos Sastres*; en Peña no va entendre *Son Lluls* [Sos Llulls] ni *Sos Ferrers*, que transcriu com a *Los Ferrés*. És interessant la duplicació provocada per la divisió d'una possessió als doblats *Son Sureda Rich* i *Son Sureda Pobra*, *Son Talent nou* i *vey*, *Son Ramon* / *Son Ramone*[t] i *Son Fava* [Favar] *de devant* / *Son Favá de darrera*.

La vigència del sistema nominatiu roman ben copsada a l'elenc del geòmetra. A més dels

² Al *Rejistro* de Sant Joan només figuren una quarantena de topònims per a 4.206 parcel·les! Al de Manacor hi ha desequilibris considerables: fulls amb un sol topònim –grans propietats, sempre– i d'altres amb una desena, com el 12, el 16, el 27, etc., corresponents a zones “establides”, és a dir, parcel·lades.

³ A banda dels encapçalaments, sempre posa en castellà *Sección*, *Norte magnético*, *metros*, *Telégrafo*; però *destres* (unitat mallorquina de mesura equivalent a 4,214 metres).

topònims formats a partir de malnoms, n'hi ha que podríem qualificar d'enginyosos, satírics o festius, com *Son Riayas* [Rialles], *Son Rondaya*, *Son Pellonga* (llarg i estret), *Son Violí*, *Son Regalat*, *Son Fam*, *Son Codol* (per l'abundància de macs o còdols), *Son Durí* (Son Dur-hi, perquè no hi ha gaire...).⁴ No devien ser els més ben implantats: bona part han desaparegut.

Més coneguda –de menys categoria, però– és l'aglutinació can / ca na: una cinquantena d'ocurrències, la majoria a “establlits” de possessions desmembrades. N'hi ha que mobilitzen cognoms com *Can Blanquer*, *Can Caramañy* [Carmany], *Can Comas*, *Can Ferrandell*, *Can Rayó*, etc. (una dotzena) i d'altres (més de dues dotzenes), malnoms: *Can Pera del Oli*, *Can Ximarra*, *Can Voravora*, *Can Gayardot*, *Can Clepa*, *Can Torrepipas*, *Can Roy*, etc. De femenins, només n'hi ha quatre: *Cana Biela*, *Cana Berga*, *Ca na Mina* i *Cana Nana* (ara, Nyana, només). *La Canova* / *Sa Canova* [casa nova] són bones d'interpretar.

Els que no porten cap article en bona part l'incorporen a la parla quan són genèrics com clot, clova, coma, hort, punta, rafal. D'altres registrats per en Peña, ben pocs són antropònims, *Llodrà* (també hi ha *Son Llodrà*), *Conias* [Conilles], *Canet* i potser *Tallet*. Els altres –no transparents– solen adoptar grafies tradicionals: *Justaní*, *Rotana*, *Calicant*, *Belafí*, *Tortova*, *Mandia*, *Carrutxa*, *Mayà* [Meià], *Solanda*, *Gosauba*, *Cugullutx*, etc. *Bandrís* [Bendrís] és àrab com *Tenge* [Tanja]. No són mai antropònims i solen respectar les grafies tradicionals: *Carrutxa*, *Mayà* [Meià], *Orta* [Horta] va acompanyat d'*Ortella*, un diminutiu com *Lleueta* [Lloveta, Lloseta] d'un topònim previ.

Aspectes ortogràfics

Pel que fa al vocalisme, l'únic problema d'en Peña –com de qualsevol mallorquí no versat en gramàtica– era la distinció de les *a* i *e* àtones, com a la resta del català oriental. És ben eloqüent la coincidència, al mateix full dels plànols de Capdepera, de *Son Terrasa* i *Son Tarrasa* (dualitat habitual al cognom registrat). A Manacor verifiquem *Savall* i *Sevall* [sa Vall], *Son Amengual* i *Son Amangualet*, *Son Amer* i *Son Amaret*, *Son Parato* i *Son Peretos*. Sovintegen més les substitucions d'*e* per *a*: p.e., *Son Parot*, *Huerto del abauradó*, *Can Biolet*, *Son Pera Andreu*, *Els Basons* [es Bessons], *Son Sayard* [Cellard], *Can Cabay* [Cabell], *Son Conta* [Comte o Compte]... que les d'*a* per *e*: *Can Plante*, *Refal* [Rafal] de *Son Masiá*, *Na Bosque*, *Son Vogue*, *La Telaya*, *Son Blevet* [Blavet], *de devant*, *de darrera*, etc. Les *-as* finals predominen: *Son Artigas*, *Can Vivas*, *Son Coletas*, *Son Garcias*,⁵ etc., però *Ses Algorfes*. Indecisió, al cap i la fi.

Les consonants mostren una problemàtica més variada. En determinades ocasions es tracta d'una qüestió etimològica: *Orta* i *Ortella* potser haurien de dur *h*, mentre que *Son Fret* sona igual que fred i *La Heretad*, com a heretat que és el correcte i no s'assembla al castellà.

Un tret del català oriental, l'emudiment de la *-r* final, explica grafies com *Huerto den Biel Amadó*, *Can Dardé*, *El Fangá*, *Bellvé*. *Son Prime* [Primer], *Son Garrové*, *Son Favá*, *Son Fabrè*, *Son Vadó*; per contra, *Huerto de mado'r Ursula* “interpreta” l'apocopat *madò* [madona Úrsula]; *El Espinegar* i *Els Calderers*, tot i l'habitual pronúncia, al plànol conserven la *-r*, potser per tractar-se de possessions molt anomenades i de gran executòria.

La distinció ortogràfica entre alveolars fricatives sonora i sorda depassa els hàbits del nostre geòmetra que no empra mai la grafia *-ss-* [ni ç]: *Son Barbasa* [Barbassa], *Son Terrasa* [Terrassa], *Son Basó* [Bessó].

En el cas de les palatals, en Peña no sol caure en l'ús incorrecte de la *-ch-* castellana, lle-

⁴ Durí em sembla que l'he vist documentat com a cognom. L'explicació satírica seria una etimologia popular.

⁵ Cal notar que la grafia habitual del cognom a Mallorca és *Garcias*.

vat de *Son Mancho* i *Son Gancho*. El tractament de *Carrutxa* (fricativa sorda [ʃ] i *Cugullutx* és l'adequat; en canvi, *Son Roitx* i *Rafal Roitx* [Roig], *La Carrotxa* [sa Carroja], *Las Sitxas* [ses Sitges] pequen d'arbitraris. La palatal lateral sonora [j] que sovint es ioditza en el dialecte baleàric, és transcrita de manera vacil·lant, ortodoxa: *Son Cullera* [popular, cuera], *La Creu vella* [veia o vea], *Tallet*; amb -y-: *Can Gayardot*, *Son Figuera Vey*, *Son Sayart* [Cellard], *Son Morey* [Morell]: o desapareix del tot: *Son Guiem* [Guillem]. *La Rayal*, *Can Perayra*, *Son Amoyana* i *Na Mayans* corresponen a una iod etimològica.

L'ela de Gosalba és transcrita *Gosauba* i la d'Albocàsser, *Aubocasa*, com de fet era i és pronunciada. Finalment, [ɲ] és introduïda de les dues maneres. A *Can Estrany* i *Son Fortuny* conserva la grafia correcta i tradicional, mentre que a *Son Estrañy*, *Can Caramañy* es reduplica i a *Cas Señoret*, *Son Baña*, *Cana Nana* i *La Peña*, com en el seu mateix cognom, en Pere d'Alcàntara Peña castellanitza. Les fricatives sordes no es distingeixen de les sonores: no trobem ni un sol cas de -ss-, ni de -ç-; són exemples de -s- "incorrecta": *Santa Sirga* [Cirga], *Son Sirerol*, *Can Sentes* [Centes]; *Na Basa* [Bassa], *Son Masià* [Macià], *Els Basons* [Bessons], *Can Marsal* [Marçal] i *Son Pusa* [Puça].

L'arcaisme s'imposa, de vegades, a la -c final: *El Boch*, *Son Sureda Rich*, i també *Luchamar*. *Clot den Quart* [Quart] i *Cortinello* [Cortinel·lo o Quartinel·lo], com *Sa Sini* [Sínia] són ben explicables. En canvi, sobta un *Torrente de la cueba den Gayá* en un mallorquí lletrut del segle XIX. Ni cal dir que l'accentuació s'aplica a la castellana: mai no trobarem accents greus ni tampoc dièresis.

CONCLUSIÓ

Si en Pere d'Alcàntara Peña hagués estat un personatge del segle XXI, li exigiríem, com a escriptor o intel·lectual, una major preocupació pel patrimoni toponímic; és clar que, a mitjan segle XIX, no estava en perill, ni de molt. De més a més, no hi havia "escola" gramatical, ni normes ortogràfiques. Tot i l'indubtable valor de la seva collita toponímica, constatem que l'agrimensor o "geòmetra" no tenia gaire clars alguns mecanismes lingüístics, encara que fos un gran coneixedor –i manejador– de la parla popular. Una certa mentalitat diglòssica coincidia amb la seva militància a la Renaixença. Vacil·lacions i presses en un treball d'índole fiscal i administrativa ens poden explicar deficiències i contradiccions sorprenents.

Sineu, 1 de juliol de 2007

BIBLIOGRAFIA

- FONT, Miquel S. (2006). *Pere d'Alcàntara Peña (1823-1906)*. Vida i obra. Palma, Miquel Font. 188 pàgines.
- RIERA, Joan (2000). "El parcel·lari de Sant Joan de 1864 per Pere d'Alcàntara Peña" a *Sant Joan, una vila set vegades centenària (1300-2000)*. Sant Joan, Col·lectiu Teranyines. Cf. p. 143-154.
- ROSELLÓ i VERGER, Vicenç M. (2007). "Els parcel·laris vuitcentistes de Mallorca (1860-66) i la intervenció de Pere d'A. Peña", a *La cartografia cadastral a Espanya (segles XVIII-XX)*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya. Cf. p. 77-86.
- SERRA, Sebastià i PUJALS, Margalida (2000). *L'obra de Pere d'Alcàntara Peña i Nicolau*. Palma, Edicions Cort. 91 pàgines.